

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 24, Sayı: 41, Ocak-Haziran 2019

KUR'AN ÂYETLERİ IŞIĞINDA HZ. ÂDEM'İN İSTİĞFARI*

ADAM'S PRAYING FOR FORGIVENESS IN THE LIGHT OF THE QUR'AN
VERSES

Dr. Hasan SARRAOĞLU

hasansarraoglu@mynet.com

ORCID ID: 0000-0002-0741-8982

Selahaddin Eyyubi Ortaokul Müdürü
Eyyübiye / Şanlıurfa

Atıf@ Sarraoğlu, Hasan. "Kur'an Âyetleri Işığında Hz. Âdem'in İstiğfari".
Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 41 (Haziran 2019): 209-227.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received : 26 Mart 2019 / 26 March 2019

Kabul Tarihi / Accepted : 11 Haziran 2019 / 11 June 2019

Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran 2019 / 15 June 2019

Sayı – Issue : 41

Sayfa / Pages : 209 – 227.

DOI :10.30623/harranilahiyatdergisi.545035

* Bu çalışma, 2018 yılında Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde biten "Kur'an'da
Peygamberlerin İstiğfari" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Öz

İstiğfar, kişinin günahının bağışlanmasını Allah'tan (c.c.) istemesidir. İstiğfar sadece dil ile yapılan bir davranış olmayıp kalp ile de yapılması gerekir. Sadece dil ile yetinilip kalp ile yapılmayan istiğfar yalancılara istiğfarına benzetilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de istiğfar ile ilgili birçok âyet yer almakta, ayrıca insanların içerisinde özenle seçilmiş varlıklar olan peygamberlerin de yapmış oldukları birtakım davranışlardan dolayı istiğfarda buldukları dile getirilmektedir. Bu çalışmada ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem'i istiğfara götüren sebeplerin neler olduğu sonrasında dile getirdiği istiğfarı, istiğfar etmesiyle yakından alakalı olan cennette kendisine nehyedilen fiili yapmakla günah işleyip işlemediği, şayet günah işlemişse bu günahın peygamberlerin masumiyetiyle nasıl bağdaştırıldığı ilgili âyetler doğrultusunda ve temel tefsir kaynaklarından yararlanmak suretiyle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, günah, istiğfar, peygamberler, Âdem.

Abstract

Praying for forgiveness is an individual's asking God to be forgiven from his/her sins. Praying for forgiveness is not only an action done by putting it in words orally but also an action to be done and asked at heart. Praying for forgiveness which is only done by words not by heart is likend to that of a liar. There are lots of verses in Quran related to the topic and it is also mentioned in the holy book that various prophets also asked for forgiveness due to some of their certain actions. This study discusses in detail by taking the related verses in Quran and fundematal resources in exegetics into consideration the reasons that caused Adam, the first man and prophet, to pray for forgiveness, the way he prayed for forgiveness, whether his action by eating the forbidden fruit of a tree in the heaven was a sin or not and if that action is a sin, how this sin can be associated with the innocence of prophets.

Keywords: Exegetics, sin, praying for forgiveness, prophets, Adam.

Giriş

İstiğfar lafzı “غفر” (Ğafere) fiilinin talep bildiren istif'âl babı olan “استغفر” (isteğfera) formunun mastarıdır. Lügat manası örtmek, setretmek,

görmezden gelmek,¹ günahları örtmek ve affetmek anlamlarına gelir. İstiğfar kelimesi ise bir şeyin üstünün örtülmesini, gizlenmesini, görmezden gelinmesini affedilmesini talep etmektir.²

Nitekim Araplar “اصْبُغْ ثَوْبَكَ بِالسَّوَادِ فَانَّهُ أَغْفَرَ لَوْسَخِهِ” “Elbiseni siyaha boya çünkü siyah renk kiri daha fazla örter.” dediklerinde “اغفر” ifadesine “örtmek ve korumak” manasını yüklemişlerdir. Yine “غفر الله ذنوبه” “Allah (c.c.) onu mağfiret etsin.” dendiğinde kastedilen “Onun günahlarını örtsün.” manasıdır.³ Aynı şekilde Araplar “غفر الثَّيِّبُ بِالْخَضَابِ” “Beyaz kılları boyamakla örttü.” dediklerinde “غفر” lafzıyla örtmeyi kastetmişlerdir.⁴

İstiğfarın istilâhî manası ise “Söz ve fiil ile günahların affedilmesini talep etmek demektir.” İstiğfar sadece dil ile yapılan bir davranış olmayıp kalp ile de gerçekleştirilmesi gerekir. Hatta sadece dil ile yetinilip kalp ile yapılmayan istiğfar yalancılara istiğfarına benzetilmiştir.⁵ Bir başka ifadeyle istiğfar, kişinin günahının bağışlanmasını hem kalbiyle hem de diliyle Allah’tan (c.c.) istemesidir.⁶

Nîsâbü’rî de (ö. 728/1327) istiğfarın sadece dil ile değil kalben tövbe ile beraber yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun da kişinin Allah’a (c.c.) itaat etme konusunda yaptığı her kusurdan pişman olup kendisine acil bir fayda sağlamasını beklemeden O’nun rızâsını kazanmak için bir daha böylesi bir kusur işlememeye niyet etmesiyle olabileceğini beyan etmiştir. Ona göre hakikatte istiğfar etme, her ne kadar kişinin kendi halinden herhangi bir günah işlediğini bilmesede her mükellef için vaciptir. Çünkü noksanlık her insan için mümkün olan bir durumdur.⁷

¹ Ebül-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, “Ğfr”, *Lisânü’l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sadr, ts.), 5: 25.

² Muhammed Murtaza Hüseyinî ez-Zebîdî, “Ğfr”, *Tâcü’l-Arûs Min Cevâhiri’l-Kamus*, thk. Abdülalîm et- Tahavî, (Kuveyt: Matbaatu Hukümeti’l-Küveyt, 1404/1984), 13:247.

³ İbn Manzûr, “Ğfr”, 5: 25.

⁴ Şeyh Ali Ahmed Abdülâl et-Tahtâvî, *Minhâcü’l-Ebzâr Şerhu Kitâbi’t-Tevbeti ve’l-İstiğfar li-Şeyhi’l-İslâm İbn Teymiyye*, (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2004), 28.

⁵ Ebi’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb Hüseyin el-İsfahânî, *el-Müfredât fi-Garîbi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Mektebetü Nazar Mustafa Elbanî, ts.), 2:469.

⁶ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali Mu’avvid ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Turâsi’l-Arabî, Müessesetü Târîhu’l-Arabî, 1418/1997), 2: 19.

⁷ Nizamuddîn el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî en-Nîsâbü’rî, *Tefsîrü Garîbi’l-Kur’ân ve Regâibi’l-Furkân*, (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1416/1996), 1: 565.

İstiğfar lafzı Kur'an'da kırk iki yerde varid olmuştur.⁸ Kur'ân-ı Kerim'de şirki terk etme (Bk. Hûd 11/3, Hûd 11/90, Nûh 71/10-12) ve namaz (Bk. Âli-İmran 3/17) anlamlarında da kullanılan istiğfar ifadesi en çok günahların affedilmesini talep etme manasında kullanılmıştır. Nitekim Mü'min suresinde: ((فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ)) "Sabret, Allah'ın verdiği söz şüphesiz gerçektir. Suçunun bağışlanmasını dile; Rabbini akşam, sabah överek tesbih et." (el-Mü'min 4/55) ve Nasr sûresinde: (فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْ لَهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا) "Rabbini överek tesbih et; Ondan bağışlanma dile çünkü O, tövbeleri daima kabul edendir." (en-Nasr 110/13) geçen âyetlerde "istiğfar" ifadesi günahlardan bağışlanma anlamında kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerim'de istiğfar emri herhangi bir zaman, mekân ya da belli bir hâle bağlanmaksızın birçok ayette yer almıştır. (Bk. el-Bakara 2/199, en-Nisâ 4/106, el-Mâide 5/74). Allah'ın (c.c.) kullarına defaatle istiğfarı emretmesi mükellef olan hiçbir mahlûkatın istiğfardan müstağnî kalamayacağına açık bir göstergesidir. Yine kulların Allah'ın (c.c.) rahmet ve mağfiretinden aynı zamanda tövbe etmekten ümitlerini kesmemeleri gerektiğine bir işarettir. Bu bağlamda istiğfar, insanların imkân ve yeteneklerine göre ondan nasiplerini elde etmesine; ayrıca hayatlarını sağlam ve doğru temeller üzerine tesis edip istikrar bulmasına bir vesiledir.

Peygamberler de diğer insanlardan farklı olarak ilâhî elçilik görevini yerine getirmelerini sağlayacak birtakım özellikler taşırlar. Bunun yanında onlar birer insan olarak diğer hemcinslerinin genel özelliklerine sahiptirler. Bu yüzden onlar da her insanın fitratında bulunan ve bir bakıma insan olmanın bir gereği gibi görülen zayıf olarak yaratılmışlık, acelecilik vb. zaafardan nasiplerini almışlardır. Nihayetinde bazen istemeseler de hata etmişlerdir. Bu bağlamda Allah'a sığınıp O'nun mağfiret sahasında faziletine tutunmuşlar ve engin mağfiretini umarak istiğfarda bulunmuşlardır. Kur'ân-ı Kerim âyetlerine dikkat edildiğinde birçok peygamberin istiğfar ettiğini görmek mümkündür. Hz. Âdem de Kur'ân-ı Kerimde adı istiğfar ile anılan peygamberlerden biridir. Bu noktada onu mağfiret dilemeye götüren sebepler ve istiğfar talebi Kur'an perspektifinden ele alınacaktır.

⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1402/1982), 500, 501.

1. Âdem (a.s.)

Âdem (a.s.) ilk insan ve ilk peygamberdir. Künyesinin Ebû Muhammed ya da Ebü'l-Beşer olduğu ifade edilir.⁹ Peygamber olarak gönderildiği yıl kesin olarak bilinmemekle birlikte, onunla diğer peygamber arasında geçen sürenin yaklaşık olarak dokuz yüz otuz yıl olduğu iddia edilmektedir. Kavmi, Âdem'in ilk zürriyeti diye lakaplanmıştır. Hindistan ya da Arap Yarımadası'na peygamber olarak gönderildiği söylenir. İsmi Kur'an-ı Kerim'de yirmi beş defa zikredilmiştir. Allah (c.c.) onu kendi eliyle yaratmış, ruhundan üflemiş, melekleri ona ikram olsun diye saygıyla önünde eğilmiş, ona tüm eşyanın ismini öğretmiş, yeryüzüne halife olarak göndermiş ve kendisine kitap olarak on sahife vermiştir. Hindistan ya da Mekke bölgesinde öldüğü tahmin edilmektedir.¹⁰ Kurtubî, onun Kâbe'yi ilk bina eden kişi olduğunu ifade eder.¹¹

1. 1. Hz. Âdem'i (a.s.) İstiğfara Yönelten Sebepler

Hz. Âdem'in istiğfarına geçmeden önce onu istiğfara götüren sebepler üzerinde durmak, onun bağışlanma isteğinin esas gâyesini anlamada önem arz etmektedir. Allah (c.c.), onu ve eşi Havvâ'yı cennete koyduktan sonra "Ey Âdem! Eşin ve sen cennette kal, orada olandan istediğiniz yerde bol bol yiyin yalnız şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zâlimlerden olursunuz." (el-Bakara 2/35) diye ikazda bulunmuştu. Ne var ki Hz. Âdem cennete girdiğinde her türlü nimet, afiyet ve hayır içinde yalnız başına olmasına rağmen kendisine eş gelmesiyle, fitnenin azı dişleri görünmeye başlamış ve artık imtihan süreci de onun için başlamış oldu. Hz. Âdem eşi Havvâ ile birlikte bir araya geldiğinde Allah'ın (c.c.) her ikisine de yememeleri konusunda uyarıda bulunduğu yasaklanan ağacın meyvesinden yemiş oldu. Şu da bir gerçektir ki insanoğlunun menolunduğu her şeyden uzaklaşması konusunda aksini yapmaya davet edenler sürekli çoğalmıştır. Nitekim Âdem'e de cennetin her türlü nimeti helal kılınmış sadece tek bir ağaçtan yeme konusunda kendisine yasaklama getirilmişti. Onun kendisine helal kılınan nimetlerin geneline elini

⁹ İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhakk b. Galib, el-Endelûsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî-Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001) 1: 131.

¹⁰ Sami b. Abdullah el-Mağlûs, *Atlasu Târîhi'l-Enbiyâi ver-Rusûl*, (Riyad: Mektebetü Âbikân, 1426/2005), 50.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü l-hyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1384/1965), 4:138.

uzattığı da nakledilmemiştir. Hal böyle iken sabrı tükenmiş nehyedildiği şeyi işleme konusunda artık olan olmuştur.¹²

Şeytan, Hz. Âdem ve Havvâ'ya bir vesvese verip dedi ki: "Rabbiniz sizi bu ağaçtan başka bir sebeple değil; ancak iki melek olacağınızdan veya ebedî kalacağınızdan dolayı men etti." (el-A'raf 7/20). Yani "Bundan yerseniz ya yemeye ve içmeye melekler gibi ihtiyaç duymazsınız yahut ölüm yüzü görmez, ebedî kalırsınız." diyerek onları aldatmak istedi. Böylelikle İblis Kur'an ifadesiyle: "Oradan ikisinin de ayağını kaydırıldı, onları buldukları yerden çıkardı." (el-Bakara 2/36).

Bunun üzerine Allah (c.c.) onlara "Birbirinize düşman olarak inin, veryüzünde bir müddet için yerleşip geçineceksiniz dedi." (el-Bakara 2/36). Saîd b. Cübeyr'den rivayet edildiğine göre o, Hz. Âdem'in cennette ahiret günlerinden öğle ile ikinci arası bir vakit kadar kaldığını ifade etmiştir. Çünkü ahiret günlerinden her bir gün dünyanın bin senesine eşittir.¹³

Şeytan'ın Âdem'in ayağını kaydırmasıyla ilgili İslâm âlimleri değişik yorumlarda bulunmuşlardır. İbn Abbâs ve Süddî; İblis'in hile yaparak cennette Hz. Âdem ile Havvâ'nın yanına girdiğini, onu cennete girdiren varlığın da yılan olduğunu ifade ederken; Hasan Basrî, İblis'in cennetin kapısında durduğunu Hz. Âdem ile Havvâ'ya seslendiğini dile getirmiştir. İbn İshak ise İblis'in uzaktan onlara vesvese vermek suretiyle görmeden ve herhangi bir hitapta bulunmadan nefislerine bu şüpheli düşürdüğünü söylemiştir. Ancak bu son görüş uzak bir ihtimaldir. Zeccâc, İblis'in "Onlara yemin etti." ifadesinden dolayı en güzel yorumun onlarla konuşarak bunu gerçekleştirdiği görüşündedir.¹⁴

Bazı tefsir kaynaklarında şeytanın cennete girip Hz. Âdem ve Havvâ'ya aldatmasında yılanı kullanarak bu amaca ulaştığı bilgileri de dikkat çeker. Söz konusu bu hadise şöyle dile getirilir: "İblis Hz. Âdem ve Havvâ'ya cennette vesvese vermek istedi. Ancak cennetin bekçileri önce buna müsaade etmedi. İblis cennetin bekçilerinden bir yılanı gelip onunla beraber cennete girmek istedi. Yilandan kendisini ağzına almasını isteyince

¹² Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1428/2007), 1: 38.

¹³ Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü'l-Ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvid Âdil, Ahmed Abdülmevcud, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993) 1: 111; İsmail Hakkı b. Mustafa el-İstanbulî el-Hanefî el-Mevlâ Ebü'l-Fidâ, *Ruhu'l-Beyân*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1: 112.

¹⁴ Cemâluddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Müeyesser fî İlmit-Tefsîr*, (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423/2002), 55.

yılan İblis'i ağzına koyup cennete girdirdi. Cennet bekçileri bunun farkında olmadı. Âdem cennete girip içindeki nimetleri gördüğünde bunun ebedi olmasını arzu etmişti. İşte İblis de tam bu noktadan faydalanarak Âdem ile Havvâ'nın önlerinde durup onlara ağlamaya, feryadu figan etmeye başladı. Âdem ve eşi İblis'i tanımıyorlardı. İblis'in ağlamasına üzüldüler ve ona neden ağladığını sordular. Onlara şöyle cevap verdi: "Sizin için ağlıyorum, öleceksiniz ve içinde bulunduğunuz cennet nimetlerinden ayrılacaksınız." Bu söz üzerine Âdem ve Havvâ hüzünlendiler. Bir müddet sonra İblis tekrar gelip Âdem'e (a.s.): "Sana ebedilik ağacını göstereyim mi?" dedi. Âdem (a.s.) bunu kabul etmedi. Bunun üzerine İblis onlara nasihat edenlerden olduğu konusunda yemin etti. Âdem ve Havvâ buna aldandılar.¹⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in kıssası anlatılırken yılan mevzusundan hiç söz edilmemiştir. Sahih hadislerde de bu konuda herhangi bir ifadeye rastlanmaz. Dolayısıyla yukarıda dile getirilen yılanın İblis'i cennete koyduğu ile ilgili rivayetler Kur'an naslarıyla da mütenakız olduğu için asılsızdır. Bazı tefsir kaynaklarında geçen bu yılan unsuru haberler, tamamen İslâm dışı isrâîlî rivayetlere dayanmaktadır. Kur'an'a göre onları yasak ağaca yaklaşmaya teşvik eden şeytanın kendisidir. Hz. Âdem'e karşı açık bir kıskançlık içinde bulunan şeytan, önce Allah'ın (c.c.) emrine karşı gelerek Hz. Âdem'e secde etmemiş (el-A'râf 7/11-12), sonra da onu aldatarak günah işlemesine sebep olmuştur. (el-Bakara 2/36). Şeytanın cennete girişi ve Hz. Âdem ile Havvâ'ya yaklaşması konularında Kur'an ve sahih hadislerde herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Kanaatimizce şeytan Hz. Âdem ve Havvâ'yı konuşma yoluyla aldatıp nehyedilen ağacın meyvesinden yemelerini sağlamıştır.

Hz. Âdem ile ilgili bilgiler yahudilerin kutsal kitabı olan Eski Ahit'in (Tevrat) Tekvin (Yaratılış) kısmında da yer almaktadır. Tevrât, ilk insanı anlatırken "insan", "Adam" ve "Âdem" kelimelerini kullanmaktadır. Tevrât'ın ilgili bölümünde Hz. Âdem ile ilgili dile getirilen bilgiler kısmen de olsa Kur'ân-ı Kerîm naslarıyla örtüşmektedir. Dikkat edildiğinde Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in cennete koyulup kendisine yasaklanan ağaçtan yemesi nehyedilirken, Tevrât'ta onun Aden'de bir bahçeye konulup iyilik ve kötülüğü bilme diye isimlendirilen bir ağaçtan yemesi yasaklanmıştır.¹⁶ Öte yandan Kuran'ın hiçbir yerinde Havvâ'nın Âdem'i kandırdığı ve yasaklanan

¹⁵ Ebû Muhammed el-Hasan b. Mesûd el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdünnemir, Osman Cuma Dumayriyye, Süleyman Müslim el-Harş, (Riyad: Dârü Taybe, 1409/1989), 1: 82-83.

¹⁶ Bk. Tekvin, 2/8-9; Tekvin, 2/15-17.

ağaçtan yemesine sebep olduğu şeklinde bir izah yoktur. Dolayısıyla Âdem'i de Havvâ'yı da her ikisini birden kandırmanın şeytan olduğu âşikârdır.¹⁷ Yalnız her ne kadar Kur'ân'da söz konusu fiil Hz. Âdem ve Hâvvâ'ya izafe edilmişse de¹⁸ Tevrat naslarında bu gerçek göz ardı edilmiş ve günah keçisi olarak sanki Havvâ seçilmiştir.¹⁹ Ancak Âdem (a.s.) ve eşi Havvâ'nın af dilemesi aynı zamanda her ikisinin pişmanlıklarına Tevrat'ta hiç değinilmemiştir. Ne yazık ki bazı tefsir kaynaklarında da herhangi bir araştırma ve tenkite tabi tutmaksızın direkt Tevrat naslarından alıntılanan Havvâ'nın Âdem'i aldattığı ve yasaklanan ağaçtan yemesine sebep olduğu bilgileri dikkat çeker.

İblis, Hz. Âdem ve eşi Havvâ'ya vesvese vermek suretiyle onları yasaklanan ağaçtan yemeleri konusunda aldattı ve amacına ulaştı. Kur'ân-ı Kerim'de bu durum: "Şeytan, ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı. Rabbinizin sizi bu ağaçtan menetmesi melek olmanız veya burada temelli kalmanızı önlemek içindir. Doğrusu ben size öğüt verenlerdenim." diye ikisine yemin etti. Böylece onların yanımlarını sağladı. Ağaçtan meyve tattıklarında kendilerine ayıp yerleri göründü, cennet yapraklarından oralarına örtmeğe koyuldular. Rableri onlara: 'Ben sizi o ağaçtan menetmemiş miydiniz?' Şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylememiş miydiniz? diye seslendi." (el-A'raf 7/20-22) şeklinde ifade edilmiştir. İşte böylelikle şeytan onları tuzağa düşürerek itaat edenler makamından ma'siyet işleyenler haline düşürdü.²⁰

Bu başlığın tetimmesi şudur ki Allah (c.c.) yaratmış olduğu ilk insan olan Hz. Âdem'e yapmaması gereken bir eylemi bildirmiş, ancak o, bu emre muhalif davranmış, sonrasında Allah'ın kendisini uyarması neticesinde Kur'ân-ı Kerim'de de belirtildiği gibi hatasını anlamış ve istiğfarda bulunmuştur.

1. 2. Hz. Âdem'in (a.s.) İstiğfarı

İblis'in desîsesine kanıp bu aldanıştan sonra büyük bir nedâmetle Allah'a (c.c.) sığınan Hz. Âdem (a.s.) ile Havvâ derhal yaptıkları yanlışın farkına vararak hatalarını itiraf edip istiğfara yöneldiler. Allah'ın kendilerine "Ben sizi o ağaçtan menetmemiş miydiniz? Şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylememiş miydiniz?" (el-A'raf 7/22) şeklinde seslendiğinde "Her

¹⁷ el-Bakara, 2/36.

¹⁸ el-A'râf, 7/22.

¹⁹ Tekvin, 3:9-12.

²⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el- Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2: 211.

ikisi: ‘Rabbimiz! Kendimize yazık ettik, bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen biz kaybedenlerden oluruz.’ dediler.” (el-A’raf 7/23) şeklinde nida ederek hatalarını itiraf edip işledikleri günahdan dolayı pişmanlık duyarak nefislerini kınadılar. Sonrasında bu ifadelerle tövbe ve istiğfara sarıldılar. Hz. Âdem ve Havvâ: “Rabbimiz! Şeytana uymak ve senin emrine karşı gelmekle kendimize yazık ettik hâlbuki sen bizi uyarıydın. Nefsimize yaptığımız bu zulümden dolayı şayet bizi bağışlamazsan biz kaybedenlerden oluruz.” dediler.²¹

Müfessirlerin büyük çoğunluğu “Bunun üzerine Âdem, Rabbinden bazı kelimeler öğrenip belledi de O’na yöneldi. O da onun tövbesini kabul etti. Şüphesiz o tövbeleri daima kabul edendir, merhametli olandır.” (el-Bakara 2/37) âyetinde geçen “kelimeler” ile kastedilenin yukarıda Âdem ve Hâvvâ’nın istiğfarda buldukları zikri geçen âyet²² olduğunu ifade etmişlerdir.²³

²¹ Ahmed b. Mustafa el-Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî*, (Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdih, 1365/1946), 8: 121.

²² el-A’raf, 7/23.

²³ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî es-Sanânî, *Tefsîrû Abdürrezzâk*, thk. Dr. Mahmud Muhammed Abduh, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1: 268; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992) 5: 454; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed et-Tayyib, (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 1: 91; el-imam Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdi Baslum, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425 /2005), 4: 385; Semerkandî, Bahrü'l-Ulûm, 1: 112; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye İlä Bulûğîn-Nihâye*, (B. A. E: Kuliyetü'd-Dirâseti'l-Ulyâ, 1419/2008), 1: 244; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'Uyûn*, 1: 109; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Amilî, (Beyrut: Dâru İhyâit- Turâsî'l-Arabi, ts.), 1: 169; Ali b. Ahmed en-Neyşâbûrî el-Vâhidî, *el-Vesît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1994), 1:124; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, 1: 85; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Müyesser*, 56; Kurtubî, *el-Câmi'*, 1: 324; Alaüddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer Ebû Hasan el-Hâzin, *Lubâbü't-Tevîl fî Meâni't-Tenzîl*, tsh. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 2: 190; Ebül-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed es-Selâme, (Riyad: Dârü Taybe, 1418/1997), 3: 399; Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîrüddîn el-Endelüsî, *Tefsîrû'l-Bahrü'l-Muhît*, thk. ve Ta'lik, Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, Şeyh Ali Muhammed Muavvid, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 1: 318; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Âdil en-Nu'mânî, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Muhammed Mi'vad, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 13: 412; Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, 1: 100; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-İnâeti*

Allah'ın (c.c.) emrine karşı gelmelerinden dolayı Hz. Âdem ve Havvâ'nın cezaları yeryüzüne indirilmek oldu. Ahiretteki karşılıklarına gelince Allah tövbelerini kabul edip onları affetmekle cezalarını düşürdü.²⁴

Hız. Âdem ve Havvâ işte bu cümlelerle hatalarından pişmanlık duyup istiğfarda bulunmuşlardı. Bu ifadelerle günahlarını dile getirmiş, sonrasında tövbe ve istiğfara sarılmışlardı. Ancak İblis günahını kabullenmek yerine o, günahı Rabbi'ne atfedip ondan ümit kesmişti.²⁵ İblis âsi olup isyanında ısrarcı olurken Hız. Âdem günah işlemiş; ancak bu günahından tövbe etmiştir.²⁶

Hız. Âdem ve eşi Havvâ nehyedildikleri halde ağacın meyvesinden yemekle hem kendilerinin hem de Allah'ın düşmanı olan İblis'e uymuş, nefislerine kötülük ettiklerinin farkına varmış, Allah'ın rahmet ve mağfiretine sığınıp günahlarının örtülmesini ve yaptıkları rüsvaylıkların terk edilmesini talep etmişler, aksi takdirde helaka uğrayanlardan olacaklarını dile getirmişlerdir.²⁷

Hız. Âdem ile Havvâ'nın kaybettikleri nimetlerden dolayı iki yüz sene ağladıklarına dair İbn-i Abbas'tan bir rivayet nakledilmektedir.²⁸

Hız. Âdem, tövbe ve istiğfar ettiğini dile getirdiği sözleriyle²⁹ beş şey konusunda bahtiyar (mutlu) olmuştur. Bunlar: Emre karşı gelmeyi itiraf etmek, pişmanlık duymak, nefisini kötülemek, tövbeye teşebbüs etmek ve rahmetten ümidi kesmemek. İblis de Hız. Âdem'in hilafına beş şeyle bedbaht (mutsuz) olmuştur. Bunlar da: Günahını kabul etmemek, pişmanlık

alâ Ma'rifeti Ba'di Meânî Kelâmi Rabbinâ'l-Hakîm el-Habîr, (Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285/1868), 1: 468; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Acîbe, *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşî, (Kahire: Hasan Abbas Zeki, 1419/1999), 1: 33; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Tevîl*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki, (b.y. Dârü'l-Hıyâi'l-Kütübî'l-Arabi, 1376/1957), 7: 2643; Muhammed Mütevelli eş-Şa'râvî, *Tefsîrüş-Şa'râvî*, (Mısır: Ahbâru'l-Yavm, 1411/ 1991), 1: 273; Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Alevî, *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân*, (Beyrut: Dârü't-Tavk en-Necah, 1421/2001), 9: 257.

²⁴ Vehbe Zuhayli, *et-Tefsîrû'l-Münîr*, (Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1423/ 2003), 4: 525.

²⁵ Kâsımî, *Mehâsinu't-Tevîl*, 7: 2634.

²⁶ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar b. Ahmed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l- Kur'ân*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418/1997), 2: 172.

²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5: 453; Hâzin, *Lubâbü't-Tevîl*, 2: 189.

²⁸ Ebü'l-Fadl Şihabuddîn es-Seyyid Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî fî-Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994), 1: 378.

²⁹ el-A'raf, 7/23.

duymamak, kendini kınamayıp azgınlığını Allah'a bağlamak ve O'nun rahmetinden ümidini kesmek.³⁰

İslâm âlimleri Hz. Âdem'in tövbe ve istiğfarı konusunda çeşitli te'villerde bulunmuşlardır. Bir kısmı bu istiğfarın peygamberlerin günah işlediği sonucuna götürdüğünü ifade etmiştir. Bu görüşün müntesipleri delil olarak yukarıda zikri geçen âyeti getirmişlerdir. Bazı müfessirler de peygamberlerin ulvî konumları itibarıyla bu davranışın günah olmadığını ancak peygamberlere nispetle günah addedildiğini ifade etmiş, tövbe ve istiğfarın da evlâ olanı terk etmekten kaynaklandığını dile getirmişlerdir.

İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Hz. Âdem ve Havvâ'nın âyette "Rabbimiz! Kendimize yazık ettik" ifadelerinin günah işlediklerine delâlet ettiğini ve sonrasında Allah'ın onları bağışladığını ifade ederken,³¹ Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1086) bu ifadenin "Mendubu terk etmekle nefsimizin hakkını azalttık." anlamına geldiğini dile getirmiştir.³² Vâhidî (ö. 468/1078) ise Hz. Âdem'in tövbe ederek günahını itiraf edip özür beyan etmesinin akabinde Rabbi'nin onun tövbe ve istiğfarını kabul buyurup bağışladığını vurgulamıştır.³³ Fahreddin er-Râzî'ye (ö. 606/1211) göre bu âyet Hz. Âdem'den büyük bir günahın sâdir olduğuna delalet etmektedir. Fakat bu günah henüz peygamber olmadan önce vuku bulmuştur. Dolayısıyla bu hususta ileri sürülebilecek suâl de bu şekilde zail olur³⁴ diyerek Hz. Âdem'in istiğfarının günah işlemekten kaynaklandığını ileri sürmüştür. Nisâbü'rî de (ö. 728/1327) Müfessir Râzî'ye mümasil bir yorum yaparak bu konuda en ihtiyatlı yaklaşımın olayın Hz. Âdem'in nübüvvetinden önce gerçekleştiğine inanılması olduğunu ifade etmiş, peygamberlerin masumiyetinin korunması adına delil olarak da "Rabbi yine de onu seçip tevbesini kabul etti, ona doğru yolu gösterdi." (Tâhâ 20/122) âyetini getirmiştir.³⁵

el-Hazin (ö. 741/1341), Hz. Âdem'in âyette ifade edilen tövbe ve istiğfarının günah işlemekten kaynaklanmadığını dile getirerek onun mağfîret talebini şöyle anlar: "Peygamberlerin makamlarının yücelik ve

³⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîrû'l-Bahru'l-Muhît*, 4: 282; Kâsımî, *Mehâsinu't-Tevîl*, 7: 2643.

³¹ İbn Ebi Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 5: 1454.

³² Tûsî, *Tıbyân*, 4: 374.

³³ Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Neysâbü'rî el-Vâhidî, *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnan Davûdî, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1415/1995), 1: 101.

³⁴ Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasan Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1417/1997), 5: 221; Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Âdil, *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb*, 9: 65; Zuhayli Vehbe, *et-Tefsîrû'l-Münir*, 4: 526.

³⁵ Nisâbü'rî, *Tefsîrû Garâibi'l-Kur'ân*, 4: 578.

ulvîliği aynı zamanda Allah'ı (c.c.) tanıma konusundaki dereceleri onları Allah'tan (c.c.) korkmaya kendilerini başkalarının sorumlu tutulmadığı hesaba çekilme korkusuna sevk etmiştir. Bunun yanında onlar te'vilde ve sehven kendilerinden sadır olan fiiller konusunda korku içerisindedirler. Dolayısıyla kendilerinden sadır olan bu davranışlar onların itaatlarının kemâl derecesinde olmasına ve makamlarının yüceliğine nispetle günah sayılır. Yoksa onların irtikâp ettiği bu günahlar arınmış olmaları, münezze olmaları, içlerinin semavi vahiy ve kudsi zikirle ma'mur olmaları, dış görünüşlerinin de salih ameller ve Allah'tan (c.c.) korkan insanlar olmalarıyla beraber başkalarının işlediği günah ve isyanlar gibi düşünülemez. 'Ebrâr'ın (iyi kulların) hasenâtı (iyilikleri), mukarreblerin (Allah'a en yakın olan kulların) seyyiâtı (kötülükleri, günah ve kusurları) gibidir.' dediği gibi peygamberlerin de davranışları söz konusu bu özelliklerinden dolayı onlara nispetle günah addedilir. Yani bu tür davranışlar başkalarına nispetle iyilik olarak kabul edilirken kendi hallerine nispetle günah telakki edilir."³⁶

Âlûsî (ö. 1270/185), Hz. Âdem'in makamına bakarak şöyle denilmesinin daha ihtiyatlı olacağını beyan etmiştir: "Hz. Âdem'den sadır olan fiil sehiv ya da te'vilde hata yapmaktan kaynaklı ve onun nübüvvetinden öncedir. Ancak bu hata kendi şanına nispetle ve Allah'ın (c.c.) ona faziletinin çokluğuyla büyük hale gelmiştir."³⁷

el-Merâğî (ö. 1371/1951) ve Muhammed el-Emin b. Abdullah el-Alevî tefsirlerinde, peygamberlerin günah işlemekten masum olmalarıyla beraber Hz. Âdem'den sadır olan günah ve akabinde onun tövbe ve istiğfar etmesi ile ilgili üç görüş beyan ederler:

Birincisi, Hz. Âdem'e isnat edilen isyân nübüvvetten öncedir. Peygamberler ise nübüvvetten sonra günah işlemekten masumdur.

İkincisi, ona isnat edilen isyân unutmamasından dolayıdır. Unutma nedeniyle sadır olan bu olayın büyüklüğünden dolayı isyân olarak isimlendirilmiştir.

Üçüncüsü, bu kıssa diğer kıssalarda olduğu gibi müteşâbih âyetler kapsamına girer. Dolayısıyla müteşâbih olan bu tür kıssaları zâhirine hamletmek mümkün değildir.³⁸

Şa'râvî'ye (ö. 1418/1998) göre bu âyet Hz. Âdem'in irtikâp ettiği günahın büyüklüğüyle işlediği bir günah olmayıp bilakis gaflet sonucu

³⁶ Hâzin, *Lubâbü't-Te'vîl*, 2: 189.

³⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 9: 402.

³⁸ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1: 90; Alevî, *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân*, 1: 325.

işlediği bir günah olduğuna delâlet etmektedir. Ona göre İblis'in işlediği fiil ise büyülenme neticesinde meydana gelen bir günahı. Ancak Hz. Âdem o hatayı yaptığında kendisinden bir üzüntü ve bir kırılma sadır oldu.”³⁹

Hz. Âdem'in istiğfar konusu İslam alimleri tarafından günah veya evlâ olanı terk etme, nübüvvetten önce veya sonra gibi tartışma başlıkları altında irdelenmiş olmasına rağmen Kur'ân-ı Kerim'de belirtildiği üzere Hz. Âdem ve Havvâ, Allah'ın (c.c.) emrine karşı gelerek kendilerine yazık ettiklerini ve bundan dolayı bağışlanma istediklerini, aksi takdirde kaybedenlerden olacaklarını dile getirmişlerdir. Bu şekilde istiğfarda bulunarak Rabblerinden merhamet ve bağışlanma talep etmişlerdir.

Yukarıda Âdem'in (a.s.), cennette kendisine nehyedilen ağacın meyvesinden yemekle büyük günah işleyip işlemediği ile ilgili dile getirilen iddiaları serdetmeye çalıştık. Meselenin Hz. Âdem'in (a.s.) işlediği fiilin, onun nübüvvetinden önce gerçekleştiği ve peygamberlerin nübüvvetten önce büyük günah işlemelerinin mümkün olduğu noktasında değerlendirilmesi te'vil açısından büyük kolaylık sağlayacaktır. Ancak konu peygamberlerin nübüvvetten önce de büyük günah işlemekten mâsum oldukları bağlamında ele alınıp işlenen fiilin büyük günah olmadığı iddia edilirse ya da Âdem'in (a.s.) işlediği bu fiilin nübüvvetinden sonra gerçekleşmiş olduğu dile getirilerek âyete farklı anlamlar verilip çeşitli yorumlar yapılırsa çok tutarlı olmayan te'villere gidildiği açıkça görülecektir. Âdem'in (a.s.) bu fiiliyle büyük günah işlemediği yönünde dile getirilen delillere dikkat edildiğinde kesin ve net olarak onun büyük günah işlemekten hâlf olduğunu söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir. Çünkü yasaklanan ağaçtan yemenin akabinde onunla ilgili getirilen Kur'an âyetlerine dikkat edildiğinde Âdem'in (a.s.) yaptığı fiil, kanaatimizce onun büyük günah işlediğini doğrular niteliktedir. Zira “Âdem, Rabbine baş kaldırdı ve yolunu şaşırdı.” (Tâhâ 20/121) âyetinde onunla ilgili iki fiil (عَصَى ve غَوَى) kullanılmıştır. Bu fiiller irdelenmeye ve te'vil edilmeye muhtaçtır. Bu fiillerden ilki عَصَى fiilidir. Lügat kitaplarına bakıldığında عَصَى lafzının “emre muhalefet etmek, inat etmek, itaat etmekten ayrılmak,⁴⁰ emre itaat

³⁹ Şa'râvî, *Tefsîruş-Şa'râvî*, 1: 273.

⁴⁰ Ahmed Muhtar Abdülhamîd Ömer, “Asâ” *Mu'cemül-Lüğa'l-Arabiyye el-Muâsıra*, (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008), 2: 1511; en-Neccâr, İbrâhim Mustafa, Ahmed Ziyâd, Hamid Abdülkâdir Muhammed, “Asâ” *el-Mu'cemü'l-Vasîf*, thk. Mecmaü'l-Lüğa el-Arabiyye, (Mısır: Mektebetüş-Şurûkid-Devliyye, 1424/2004), 606.

göstermeyip aykırı davranmak, kulun Rabbinin emrine aykırı davranması,⁴¹ غَوَى kelimesinin ise “fesat, yaşantının fesada gitmesi,⁴² sapıtma, dalâlet, başarısızlık,⁴³ akıllı olmanın zıddı, işin kararması, işi bilmemek, batıla dalmak,⁴⁴ dalâlette derinleşmek, sapıklıkta aşırıya gitmek, haktan sapmak ve arzularına meyletmek⁴⁵ anlamlarına geldiği görülecektir. Tüm bunlarla birlikte o zaman yukarıda zikrettiğimiz âyete nasıl bir anlam vereceğiz? Âyete “Âdem (a.s.) Rabbinin emrine karşı çıktı ve sapıtı.” “Âdem (a.s.) itaatten ayrıldı ve batıla daldı.” “Âdem (a.s.) inat etti ve haktan saptı.” anlamlarını verdiğimizde acaba hâlâ Âdem'in (a.s.) büyük günah işlemediğini rahatlıkla ifade edilebilecek miyiz? Dahası bunun nübüvvetten sonra olduğunu nasıl iddia edebileceğiz? Ehl-i sünnet âlimlerinin çoğunluğunun peygamberlerin nübüvvetten önce büyük günah işlemekten mâsum olmadıkları⁴⁶ yönünde dile getirdikleri görüşlerle konuya yaklaşmak kanaatimizce daha isabetli tespitlerde bulunmaya imkân sağlayacaktır. Meseleyi Âdem'in (a.s.) irtikâp ettiği bu fiilin nübüvvetten önce olduğunu, bu bağlamda peygamberlerin nübüvvetten önce büyük günah işlemekten mâsum olmadıkları yönünde görüş beyan edenlerin ekseninde ele almak bizlerin daha tutarlı çıkarsamalarda bulunmasına olanak sağlayacaktır. Yukarıda zikrettiğimiz âyet ve içinde geçen iki fiille ilgili yapılan tahlile rağmen hâlâ Âdem'in (a.s.) işlediği fiilin zelle olduğunu ya da evlâ olanı terk etmekten kaynaklandığını iddia etmek, zorlama te'villerle işin içinden sıyrılmaktan başka bir şey değildir. Kanaatimizce Âdem (a.s.) yasaklanan ağaçtan yemekle büyük günah işlemiştir. Ancak işlediği bu günah onun nübüvvetinden önce olmuştur. ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَى. “Rabbi yine de onu seçip tevbesini kabul etti, ona doğru yolu gösterdi.” (Tâhâ 20/122) âyeti de görüşümüzü destekler mahiyettedir. Zaten İslâm âlimlerinin birçoğu da

⁴¹ Şeyh Ahmed Ridâ, *Mu'cemü Metnil-Lüğa*, (Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1377/1908), 4: 126; İbn Manzûr, “Asâ”, 15: 67; Zebîdî, “Asâ”, 39: 58.

⁴² Ebî Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, “Ğvy” *Tehzîbül-Lüğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, (Mısır: el-Müessesetü'l-Misriyye, ts.), 8: 218.

⁴³ Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî el-Fârâbî, “Ğvy”, *es-Sihah Tâcü'l-Lüğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Muhammed Temir, (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 14430/2009), 862; Muhammed bin Ebî Bekr bin Abdülkâdir el-Hanefî er-Râzî, “Ğvy”, *Muhtarus-Sihah*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1419/1999), 427; Zebîdî, “Ğvv”, 39: 197.

⁴⁴ İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed, “Ğvy”, *Mu'cemü Mekâyisil-Lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (b.y., Dârü'l-Fikr, ts.), 4: 399.

⁴⁵ Ahmed Muhtar Abdülhamîd Ömer, “Ğvy”, 2: 1652.

⁴⁶ Abdülganî Abdülhâlık, *Huciiyyetüs-Sünne*, (b.y., Matâbiü'l-Vefâ, ts.), 114.

Âdem'in (a.s.) işlediği fiilin nübüvvetinden önce gerçekleştiğine vurgu yapmıştır.⁴⁷

Sonuç

Hız. Âdem'in istiğfar etmesi ile ilgili yukarıda detayı verilen görüşler ve getirilen delillere dikkat edildiğinde bu noktada iki farklı yaklaşımın sergilendiği görülecektir. Bir kısım müfessirler, onun istiğfar etme sebebini evlâ ve efdal olanı terk etmeye bağlamakta bazıları da işlediği günahın ötürü mağfiret talebinde bulunduğunu dile getirmektedir. Her iki grubun iddiaları ve getirdikleri deliller göz önüne alındığında Hız. Âdem'in istiğfar etme sebebini evlâ olanı terk etmekten kaynaklandığını savunmak kanaatimizce iyi niyetle yapılmış ancak zorlama te'villerdir. Hız. Âdem'in diğer tüm peygamberler gibi hem maddî ve hem de manevî yönden temâyüz etmiş ve yüce vasıflı olduğu şüphe götürmeyen bir gerçektir. O, bu özel konumu itibarıyla sıradan insanlardan pekâlâ farklı olmak zorundadır. Ancak, bu noktada onun asla günah işlemeyi iddia etmek başlangıçta şartlanılarak peşinen verilen bir hüküm mesabesinde. Hız. Âdem de beşer vasfıyla muttasıf bir insan olup her insan gibi hür iradeye sahip ve hata yapabilme özelliği bulunan bir varlıktır. Bizce Hız. Âdem emre aykırı hareket edip günah işlemiş ardından da tövbe ve istiğfarda bulunmuştur. Hız. Âdem'in (a.s.) işlediği bu fiil, sonrasında kendisi için kullanılan ağır kınama ifadelerinden de anlaşıldığı üzere bir günahdır. Aynı zamanda bu günah küçük değil büyüktür. Ancak onun bu cürmü işlemesi şerefli nübüvvet makamına hâlel getirecek özellikte değildir. Çünkü o, bu günahı

⁴⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbü'rî, *et-Tefsîrû'l-Besît*, thk. Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Hammâdî, (Riyad: Silsiletür-Resâil el-Câmi'iyye, 1430/2008), 2: 383; Râzî Fahreddin, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5: 221; Kurtubî, *el-Câmi'*, 11: 257; Nâsiruddîn Ebül-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şafîi el-Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl*, (Beyrut: Dârü İhyait-Turâsî'l-Arabî, ts.), 1: 74; Ebü Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, *Fütûhu'l-Gayb fi'l-Keşfi 'An Kıvâ'ir-Reyb (Şerhu Hâşiyetü'l-Keşşâf)*, (B.A.E: Câizetü Dubâi Ed-Devliyye li'l-Kurânî'l-Kerîm, 1434/2013), 6: 356; Şîrbînî el-Hatîb, *es-Sirâcü'l-Münîr*, 1: 52; Ebü Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Âdil, *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb*, 9: 65; Hâzin, *Lubâbü't-Tevîl*, 2: 188; Nisâbü'rî, *Tefsîrû Garâibi'l-Kur'ân*, 4: 578; Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 5: 151; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fennir-Rivayeti ve'd-Dirayeti Min İlmit-Tefsîr*, (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1427/2007), 925; Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hân b. Hasan b. Ali el-Kannevcî el-Buhârî, *Fethu'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kur'ân*, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992), 8: 289; Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî, *Merâhu Lebîd li Keşfi Ma'na'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 1: 366; Kâsımî, *Mehâsinu't-Tevîl*, 5: 2640; Merâgî, *Tefsîrû'l-Merâgî*, 1: 90; Saîd Havva, *el-Esâs fit-Tefsîr*, (Kahire: Dârüs-Selâm ts.), 1: 118.

nübüvvetten önce irtikâp etmiştir. “Rabbi yine de onu seçip tövbesini kabul etti, ona doğru yolu gösterdi.” (Tâhâ 20/122) âyeti de bu görüşün bariz bir delilidir. Zira ehl-i sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu da “Peygamberlerin nübüvvetten önce büyük günahları irtikâp etmekten mâsum olmadıklarını” kabul etmektedirler.

Bir başka yönden işlenen bu günah kaaatimizce ilk insan olan Hz. Âdem'in fitratı gereği olup daha sonra gelecek insanların da hata yapmaya meyyal bir yaratılıştaki olduğuna işarettir. Yani onun sergilediği sözü edilen emre muhalif bu davranışını sadece işlenen bir günah olarak telakki edemeyiz. Bu eylem bir bakıma manevî bir görev olarak da düşünülmelidir. Zira söz konusu o günah işlenip yeryüzüne inilmemiş olsaydı insan nesli olmayacaktı. Aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.s.) gibi bir torun da dünyayı şerefleştirmiş bulunmayacaktı. Tüm bunları tesâdüfmüş gibi algılamak ve bu gerçeği göz ardı etmek bizce isabetli bir yaklaşım değildir. Dikkat edilirse Âdem (a.s.) işlediği bu mâsiyetinden tövbe edip Rabbinden mağfiret dileyerek kendi nefesine zulmettiğini itiraf etmiş, ardından da Rabbi onu seçip kendisine yaklaştırmıştır. İşlediği günahından ötürü onu tövbe etme yoluna iletip tövbesini de kabul etmiştir. Ancak her ne kadar Hz. Âdem'in işlediği bu aykırı davranıştan ötürü tövbe ve istiğfar etmesi kabul görse de bu nedâmet onun ve eşinin cennette tekrar karar kılmalarına imkân sağlamamıştır. Dolayısıyla onların cennetten çıkarılıp yeryüzüne indirilmesi bir raslantı olmamış aynı zamanda insan neslinin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır.

Kaynakça

- Abdülganî Abdülhâlık. *Huciyetüs-Sünne*. b.y., Matâbiü'l-Vefâ, ts.
- Ahmed Muhtar Abdülhamîd Ömer. *Mu'cemül-Lüğâ'l-Arabîyye el-Muâsıra*. 2 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Alevî, Muhammed el-Emin b. Abdullah. *Hadâiku'r-Ravh ve'r-Reyhân*. 31 Cilt. Beyrut: Dârü't-Tavk en-Necah, 1421/2001.
- Âlûsî, Ebül-Fadl Şihabuddîn es-Seyyid Mahmud. *Rûhu'l-Meânî fi-Tefsîrî'l-Kurâ'ni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1414/1994.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mesûd. *Meâlimu't-Tenzîl*. thk. Muhammed Abdünnemir, Osman Cuma Dumayriyye, Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1409/1989.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebül-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî eş-Şafîi. *Envârü't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyait-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Câvî, Muhammed b. Ömer Nevevî. *Merâhu Lebîd li Keşfi Ma'na'l-Kur'âni'l-Mecîd*. 3 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Fârâbî. *es-Sıhah Tâcü'l-Lüga ve Sihahu'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Muhammed Temir. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 14430/2009.
- Ebû Hafs Sirâcuddîn Ömer b. Ali b. Âdil en-Nu'mânî. *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Muhammed Mi'vad. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Acîbe. *el-Bahrü'l-Medîd fî Tefsîri'l- Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Ahmed Abdullah el-Kuraşi. 5 Cilt. Kahire: Hasan Abbas Zeki, 1419/1999.
- Ebû Hayyân, Esîrüddîn el-Endelüsî Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf. *Tefsîrü'l-Bahru'l-Muhît*. thk. Şeyh Adil Ahmed Abdülmevcud, Şeyh Ali Muhammed Muavvid. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ezherî, Ebî Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-Lüga*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. 15 Cilt. Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyye, ts.
- Hatîb, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî. *es-Sirâcü'l-Münîr fî'l-İlâneti alâ Ma'rifeti Ba'di Meânî Kelâmi Rabbînâ'l-Hakîm el-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matbaatu Bûlâk, 1285/1868.
- Havva, Saîd. *el-Esâs fî-Tefsîr*. 11 Cilt. Kahire: Dârüs-Selâm, ts.
- Hâzin, Alauddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer Ebû Hasan. *Lubâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*. tsh. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-Vecîz fî-Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemü Mekâyîsil-Lüga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y., Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Kesîr, Ebül-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kuraşi ed-Dimeşkî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Sami b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dârü Taybe, 1418/1997.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim el-İfrîkî el-Mısırî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadr, t.s.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-Müeyesser fî İlmit-Tefsîr*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1423/2002.
- İsfahânî, Ebî'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Râgıb Hüseyin. *el-Müfredât fi- Garîbi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Nazar Mustafa Elbanî, ts.
- İstanbûlî, İsmail Hakkı b. Mustafa el-Haneffî el-Mevlâ Ebû'l-Fidâ. *Ruhu'l-Beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hân b. Hasan b. Ali el-Buhârî. *Fethu'l-Beyân fi Makâsidi'l-Kur'ân*, 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1412/1992.

- Kāsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd b. Kāsım el-Hallâk. *Mehâsinu't-Tevîl*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 17 Cilt. b.y. Dârü-İhyâi'l-Kütübi'l-Arabi, 1376/1957.
- Kaysî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye İlâ Bulûğün-Nihâye*. 13 Cilt. B. A. E: Kuliyetü'd-Dirâseti'l-Ulyâ, 1419/2008.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'an*. 20 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, 1384/1965.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Letâifu'l-İşârât*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Mağlûs, Sami b. Abdullah. *Atlasu Târîhi'l-Enbiyâi ver-Rusûl*. Riyad: Mektebetü Âbikân, 1426/2005.
- Mâtürîdî, el-İmam Ebî Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdi Baslum. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2005.
- Mâverîdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-Uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Merâgî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîrû'l-Merâgî*. 30 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1365/1946.
- Muhammed Fuâd Abdülbâki. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'ân'î'l-Kerîm*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1402/1982.
- Neccâr, İbrâhim Mustafa, Ahmed Ziyâd, Hamid Abdülkâdir, Muhammed. *el-Mu'cemü'l-Vasît*. thk. Mecmau'l-Lüga el-Arabiyye. Mısır: Mektebetüş-Şurûkid-Devliyye, 1424/2004.
- Nîsâbü'rî, Nizamuddîn el-Hasen b. Muhammed b. Huseyin el-Kummî. *Tefsîrû Garâibi'l-Kur'ân ve Regâibi'l-Furkan*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. el-Hasan Fahreddîn. *Mefâtihu'l-Gayb*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1417/1997.
- Sanânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi el-Himyerî. *Tefsîrû Abdürrezzâk*. thk. Dr. Mahmud Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf. *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Mua'vvid, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Müessesetü Târîhu'l-Arabi, 1418/1997.
- Sem'ânî. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr b. Ahmed el-Mervezî. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. 6 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418/1997.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-Ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvid Âdil, Ahmed Abdülmevcud. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevelli. *Tefsîruş-Şa'râvî*. Mısır: Ahbârü'l-Yavm, 1411/ 1991.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu Beyne Fennir-Rivayeti ve'd-Dirayeti Min İlmit-Tefsir*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1427/2007.
- Şeyh Ahmed Ridâ. *Mu'cemü Metnil-Lüğâ*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hayât, 1377/1908.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1412/1992.
- Tahtâvî, Şeyh Ali Ahmed Abdülâl. *Minhâcü'l-Ebzâr Şerhu Kitâbi't-Tevbeti ve'l-İstiğfar li-Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2004.
- et-Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Fütûhu'l-Gayb fi'l-Keşfi 'An Kıınâ'ir-Reyb (Şerhu Hâşiyetü'l-Keşşâf)*. 17 Cilt. B.A.E: Câizetü Dubâi Ed-Devliyye li'l-Kurânî'l-Kerîm, 1434/2013.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan b. Ali. *et-Tıbyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. Beyrut: Dârü İhyâit-Turâsî'l-Arabi, ts.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Neysâbüri. *el-Vesît fi Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvid. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1994.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Neysâbüri. *el-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Safvan Adnan Davûdî. 2 Cilt. Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1415/1995.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Neysâbüri. *et-Tefsîrû'l-Besît*. thk. Ahmed b. Muhammed b. Sâlih el-Hammâdî. 25 Cilt, Riyad: Silsiletür-Resâil el-Câmi'iyye, 1430/2008.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza Hüseyini. *Tâcü'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdülalîm et-Tahavi. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hükümeti'l-Küveyt, 1404/1984.
- Zuhayli, Vehbe. *et-Tefsîrû'l-Münîr*. 17 Cilt. Dimeşk: Dârü'l-Fikr, 1423/ 2003.